

СИНКРЕТИЗМ СЕМАНТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У КОНСТРУКЦІЯХ З ДУПЛЕКСИВАМИ

Людмила Томусяк. Синкретизм семантичних відношень у конструкціях з дуплексивами.

У статті розглянуто синкретичні семантико-синтаксичні відношення між пропозиціями у семантично неелементарних дуплексивних конструкціях, з'ясовано механізм їх виникнення та особливості функціонування.

Ключові слова: дуплексивні структури, семантично неелементарні речення, синкретизм, семантичні відношення, предикат, пропозиція.

Людмила Томусяк. Синкретизм семантических отношений в конструкциях с дуплексивами.

В статье рассмотрены синкретические семантико-синтаксические отношения между предложениями в семантически неэлементарных дуплексивных конструкциях, выяснен механизм их возникновения и особенности функционирования.

Ключевые слова: дуплексивные структуры, семантически неэлементарные предложения, синкретизм, семантические отношения, предикат, пропозиция.

Ludmila Tomusyak. Syncretism of semantic relations in duplex construction.

In the article the syncretic semantic-syntactic relations between sentences in the semantic nonelementary duplex structures are viewed, the mechanism of their occurrence and characteristics of operation are elucidated.

Key words: duplex structure, semantic nonelementary sentences, syncretism, semantic relations, predicate, proposition.

Поняття *синкретизм* з'явилося у мовознавчій літературі при розгляді граматичних явищ, одиниць мови під впливом досліджень структуралізму. Сам термін синкретизм (від грецького *syncretismos* – поєднання) вживають у різних науках гуманітарного циклу: філософії, літературознавстві, психології, лінгвістиці та ін. У лінгвістиці синкретизм використовують на позначення: 1) формального нерозрізнення, злиття в одній формі різнорідних мовних елементів (відмінковий синкретизм або синкретизм різних граматичних категорій); 2) поєднання (синтезу) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови (певних розрядів слів, значень, речень, членів речень тощо), що протиставлені одна одній в системі мови і пов'язані явищами перехідності. Це нерівнорядні гібридні (контамінаційні, проміжні, дифузні) утворення. У вітчизняному мовознавстві синкретизм найчастіше вживають у другому значенні (див. праці І. Вихованця, А. Загнітка, К. Городенської, Н. Гуйванюк, О. Кульбабської, І. Данилюка, Ю. Наливайко, В. Бабайцевої, Л. Чеснокової та ін.).

Найширше синкретизм представлений у синтаксисі, який виступає тим полем, де чи не найактивніше відбуваються зміни усталених нормативних положень, характеризується тенденцією до вивчення перехідних структур, визначення статусу яких дозволяє визначити природу проміжних явищ у сфері вищого рівня мови.

Незважаючи на наявність великої кількості праць, присвячених аналізу синкретизму в лінгвістиці, низка питань і на сьогодні залишається нез'ясованою. До таких невисвітлених проблем належить питання синкретичних семантичних відношень у конструкціях з дуплексивами (дуплексиви у нашому тлумаченні – це окремі неприслівні поширювачі речення, що залежать одночасно від імені (підмета чи прямого об'єктного поширювача) й дієслова (присудка) і пов'язані з ними двобічним синтаксичним зв'язком – тяжінням; у семантико-синтаксичній структурі речення вони є вторинними предикатними синтаксемами, що ускладнюють просте речення, виступають репрезентантами згорнутої реченнєвої структури), механізму їх виникнення та особливостей функціонування у мові. Саме це зумовило *актуальність* нашого дослідження. Розв'язання проблеми синкретизму у реченнях з дуплексивами є вагомим для визначення їх граматичної природи, для типологічних досліджень у сфері простого семантично неелементарного речення та створення їх єдиної викінченої структурно-семантичної класифікації з урахуванням специфіки перехідних одиниць.

Синкретичні утворення в мові виникають унаслідок різних причин. Найпоширенішою серед них, без сумніву, є різні трансформаційні процеси у синтаксисі і, як наслідок, – виникнення перехідних явищ.

Безпосереднім поштовхом до синкретизму є зрушення у співвідношенні форми і змісту мовної одиниці. Причинами синкретизму у дуплексивних структурах є потреба у вираженні семантико-синтаксичних відношень, багатших, ніж типові семантико-синтаксичні відношення. Дуплексиви у позиційній структурі речення пов'язані подвійним синтаксичним зв'язком, а такий зв'язок „за своїм потенціалом є тільки модифікаційним, оскільки його наявність відображає особливості похідності речення та наслідки згортання структур з тотожною семантикою” [5, с. 23].

Речення з дуплексивами є семантично неелементарними, оскільки вони містять дві пропозиції, як-от: *В цю землю приведено її рабинєю* (П. Загребельний) // *В цю землю приведено її + Вона – рабиня (у цій землі)*. Крім того, у змісті такого типу структур наявні ще певні логіко-семантичні відношення, які пов'язують ці пропозиції (А. Ф. Прияткіна називає їх “предикатом другого рівня” [7, с. 130]). Зміст, який виражають ці відношення, за семантичною функцією тотожний зі значенням сполучників, а сполучники в семантичній теорії вважають особливим типом предикатів [2; 6]. На думку О. В. Кульбабської, сполучники – це „маркери вторинних семантико-синтаксичних відношень”, „пропозиційні предикати з темпоральною, причиново-наслідковою, допустовою та ін. валентністю”, які уможливають конкретизацію семантико-синтаксичних відношень [7, с. 563]. У конструкціях з дуплексивами цей „предикат”, „маркер” не вербалізований, тобто не виражений формально, однак при трансформації у складне речення він може експлікуватися у семантичний сполучник. Пор.: *Геть безсилий лежав я*, [конав я; не хотіли жаліти] (А. Кримський) // *Коли я лежав, то був геть безсилий...*; *Гриць тримав у руках книгу розгорнутою* (Г. Тютюнник) // *Коли Гриць тримав у руках книгу, вона була розгорнутою*.

„Просте суміщення двох ознак одного чи різних суб'єктів, – зазначає Т. Б. Алісова, – може ускладнюватись так званими „логічними” відношеннями послідовного, причинового або цільового зв'язку, який звичайно об'єднує два самостійних речення. Іншими словами, конструкції з периферійними позиціями становлять результат конденсації двох предикатів, один з яких зберігає первинну форму, а інший втрачає самостійні показники предикативності (інтонацію й граматичні форми особи, часу і способу), однак завжди може бути розгорнутим у повну предикативну конструкцію, яка зберігає з першою ті ж “логічні” відношення причини, допусту, мети, передування чи одночасності” [1, с. 30].

Дуплексивні моделі є одним із видів такого “суміщення” ознак: логіко-семантичні відношення між пропозиціями становлять третій компонент змісту. У найзагальнішому вигляді ці відношення можна кваліфікувати як предикативно-атрибутивні з нашаруваннями на них об'єктних чи різноманітних обставинних відтінків, що свідчить про глибоку перебудову конструкцій на власне семантичному рівні на основі базових елементарних речень. На думку І.Р.Вихованця, “атрибутивні відношення не становлять суто семантичної категорії, а є категорією формально-синтаксичною, що в синтаксичному плані узагальнює різноманітні власне семантичні відношення і “пригашує” їх для комунікативного підкреслення інших наявних у реченні відношень” [4, с. 180].

Найбільш частотним типом відношень між першою і другою пропозиціями у реченнях з дуплексивами є відношення **предикативно-обставинні**. Найпоширенішими серед обставинних значень, які поєднуються з предикативним значенням, є **темпоральне**, що вказує на одночасність двох явищ, а саме – стан супроводить дію. Цей тип відношень (збіг у часі двох подій) характерний як для односуб'єктних конструкцій, так і для двосуб'єктних (у випадках, коли предикат основної пропозиції має значення конкретної фізичної дії). Напр.: *Свирид косив другим* (Г. Тютюнник) // *Коли Свирид косив, то був другим*; *Зоня сидить за столом випрямлена, зовні спокійна* (І. Вільде) // *Зоня сидить за столом, і при цьому вона випрямлена, спокійна*; *Один з тих, [що приїхали, забрав шаблю й канчук Бобовського, вскочив до кімнати, де той спав,] і став бити його сонного* (П. Загребельний) // *Один з тих... став бити його в той час, коли він був сонний*; *Мене вивезено звідти ще дитиною* (П. Загребельний) // *Мене вивезено звідти, коли я була ще дитиною*.

Відношення між пропозиціями в дуплексивних конструкціях недиференційовані, тому їх семантику допомагають з'ясувати похідні трансформи. Двосуб'єктні конструкції з темпоральними відношеннями одночасності здебільшого легко трансформуються у складнопідрядні часові моделі. Дуплексив при таких перетвореннях займає позицію головної частини і виражає предикативну ознаку предмета, а основна частина вивідної конструкції, навпаки, стає підрядною, граматично залежною. Односуб'єктні моделі частіше перетворюються у складносуриядні речення, як-от: *У невеличкій хатині лежить його Хівря тяжко недужа* (Панас Мирний) // *У невеличкій хатині*

лежить його Хівря, і вона тяжко недужа, однак можуть бути трансформовані і в складнопідрядне речення часу: *І така вона (Одарка) хороша лежала на столі, як ангелятко божє!* (Марко Вовчок) // *Коли вона [Одарка] лежала на столі, то була така хороша, як ангелятко божє.*

Дуплексив у реченнях з відношеннями одночасності між пропозиціями вказує на те, що ознака характеризує предмет у той момент, коли відбувається дія, тобто ознака супроводить дію. Такі часові відношення І.Р.Вихованець назвав “симетричними” [3, с. 74].

Крім часових, речення з дуплексивами можуть передавати і різноманітні відношення зумовленості, які “поширюють пропозиціональний предикат з погляду взаємопов’язаності двох ситуацій, при якій одна ситуація виступає достатньою основою для реалізації другої” [Там само, с. 75]. „Якщо залежність спрямована від зумовленого до зумовлювального, то поширюється причинове, умовне або допустове значення (пряма зумовленість). У разі спрямування залежності зумовлювального до зумовленого з’являється значення відповідності / невідповідності або, у вузькому розумінні, наслідку (пряма результативна зумовленість). Коли стимул водночас є наслідком, формується цільове значення (пряма зумовленість цілеспрямованої дії)” [7, с. 280].

У реченнях, де основний предикат виражає значення емоційного ставлення суб’єкта до об’єкта, спостерігаємо, крім предикативних, умовно-наслідкові обставинні відношення: *Такою він міг би її [Сташку] любити...* (І. Вільде) // *Він міг би її Сташку любити, якби вона була такою; Хто ж його полюбить таким?* (В. Підмогильний) // *Хто ж його полюбить, якщо він буде таким; – Примусиш мене хіба що мертво* (П. Загребельний) // *Примусиш мене тільки тоді, якщо я буду мертва.*

Крім умовно-наслідкових відношень, спостерігаємо, що досить часто семантичні відношення можна кваліфікувати як причиново-наслідкові. Ці відношення характерні для конструкцій, у яких предикат першої пропозиції має значення „перетворення”, тобто у ролі предикатів виступають дієслова з каузативною семантикою. Каузативні дієслова – це дієслова активної дії, що здійснюється діячем і викликає зміну стану, якості, властивості іншої особи чи предмета. Внаслідок цього каузативні дієслова мають складну семантичну структуру: вони містять не тільки сему дії, а й сему стану, ознаки, що приписується об’єкту дії, а також обов’язкову сему причинності, мотивації.

Каузативні дієслова – це дієслова, що виражають різні види причиново-наслідкових відношень.

У семі каузативності проявляється двоспрямованість змісту дієслів активної дії – зв’язок з агенсом і пацієнсом одночасно: в ситуації, вираженій каузативним дієсловом, об’єкт є одночасно суб’єктом некаузативного дієслова. Наявність однієї дії у каузативних ситуаціях передбачає існування іншої дії чи стану як наслідок першої.

На синтаксичному рівні „силу” каузативності переконливо показала Г. О. Золотова. На її думку, „каузативні побудови служать засобом синтаксичного ускладнення всіх основних моделей речень, вводячи до їх структури додатковий предикативний план” [5, с. 296].

Таким чином, основну пропозицію вказаних вище двосуб’єктних дуплексивних моделей формують здебільшого перехідні каузативні дієслівні предикати, які означають вплив агентивного суб’єкта на будь-який інертний об’єкт - субстанцію, яка створюється, переміщується, змінюється, знищується і т.ін. в процесі дії. Напр.:

[Я тільки не розумію,] як він міг зробити її нещасливою (І. Вільде) // *Він учинив якусь дію і вона нещаслива; Чорне плаття робило її стрункішою...* (І. Вільде) // *Вона була в чорному платті, і тому вона виглядала стрункішою; Здавлене ридання Василини зробило ту невідомість відчутно-густою, липкою* (Р. Іваничук) // *Василина ридала, і тому невідомість стала відчутно-густою, липкою; Хвороба зробила його таким страшним, [що ніхто не хотів його приймати під свою стріху]* (І. Франко); *Він хворів, і тому він став страшний.*

Причиново-наслідкові відношення стають виразнішими, якщо у ролі суб’єкта вжитий пропозитивний іменник, що чіткіше виражає значення причини у розглядуваних конструкціях.

Між двома пропозиціями в реченнях з дуплексивами можуть виникати (зрідка) і допустово-протиставні семантичні відношення. У реченнях з допустовими відношеннями співвідносяться дві ситуації, одна з яких вказує на несприятливу умову, що суперечить ситуації. „У такого типу реченнях немовби пропускається семантична ланка відповідного умові наслідку і наголошується на несумісному з вираженою умовою наслідкові...” [2, с. 79]. Вірніше, це синтез допустових і протиставних відношень, тому їх кваліфікуємо як допустово-протиставні: два наслідки перебувають у протиставних відношеннях, один з них нездійснений, залишається невираженим,

але з'ясовується за допомогою пресупозиції:

Сльози Марини залишали його байдужим (Панас Мирний) // *Хоч Марина плакала, але він залишався байдужим* //

Він повинен був проявити якісь почуття

Марина плакала

але

Він байдужий.

Піп відважився відпустити його від себе ще напівнедужого (І. Франко) // *Хоч він був ще напівнедужий, але піп відважився відпустити його.*

Він був ще напівнедужий

Піп не повинен був відпускати його

але

Піп відпустив його

Прикладом синтезу семантичних відношень на семантико-синтаксичному рівні речення є і цільові відношення. „У сучасній українській літературній мові цільові семантико-синтаксичні відношення сформувалися на базі причиново-наслідкових і модально-пропозитивних відношень... Вони виражають таку зумовленість, при якій одна із співвідносних ситуацій являє собою потенційний результат другої ситуації. Крім того, в цільових реченнях наявна модальна семантика, що містить вказівку на передбачуваність, бажаність результативної ситуації” [2, с. 78]. У конструкціях з дуплексивами, де між пропозиціями спостерігаємо такі цільові відношення, дуплексив містить інформацію про призначення повідомлюваного в головній пропозиції: перша частина, виражена основним предикатом, повідомляє про передумову, що зумовлює певний наслідок, дуплексив виражає потенційний наслідок: *В цю землю приведено її [Роксолану] рабинею* (П. Загребельний) // *В цю землю приведено її, щоб вона стала рабинею; [Я був вдячний аллаху, що] євнух вибрав мене знаряддям...* (П. Загребельний); *Євнух вибрав мене, щоб я був знаряддям; Сулейман послав Ферхада-пашу санджакбесм у Смедерево* (П. Загребельний) // *Сулейман послав Ферхада-пашу у Смедерево, щоб він був там санджакбесм.*

Цільові семантичні відношення у реченнях з дуплексивами - явище рідкісне. Вони властиві тільки тим пропозиціям, у яких головний предикат виражений каузативними дієсловами *привести, привезти, послати* з узагальненим значенням руху, потенційна валентність яких дозволяє їм функціонувати у цільових моделях (оскільки рух може спричинитися певною метою).

У конструкціях, в головній пропозиції яких семантичним центром є предикати *вважати, мати за, почувати себе* тощо виражаються **предикативно-з'ясувальні** семантичні відношення. Такі речення співвідносяться зі складнопідрядними з підрядною з'ясувальною частиною. Напр.: *Люди вважають зло безкінечним* (П. Загребельний) // *Люди вважають, що зло безкінечне; Ваня вважав рівчак своїм власним [з того моменту, коли прогнав звідціль людоджера]* (П. Підмогильний) // *Ваня вважав, що рівчак є його власним; Я вважав тебе за свого найбільшого ворога* (І. Франко) // *Я вважав, що ти мій найбільший ворог; Він ніколи не чував себе таким безсилим, нікчемним і нещасним* (В. Підмогильний) // *Він ніколи не чував, що він такий безсильний, нікчемний і нещасливий; Тепер Роксолана відчула себе дорослою* (П. Загребельний) // *Тепер Роксолана відчула, що вона доросла.*

Спостерігаємо високий ступінь злиття двох пропозицій, коли предикат першої пропозиції має значення інтелектуальної діяльності, спрямованої на об'єкт (предикати *бачити, пам'ятати, уявляти* тощо). У цьому випадку також важко показати пропозиції незалежними одну від іншої. Об'єктом першої пропозиції є, власне, вся друга пропозиція, тобто для вказаних предикатів об'єкт є пропозиційним. Події, названі двома пропозиціями, не тільки відбуваються одночасно, але друга пропозиція цілком потрапляє у сферу впливу предиката першої пропозиції:

Я пам'ятаю її завжди веселою (Г. Тютюнник) // *Я пам'ятаю, що вона була завжди веселою.*

Зміст цього речення виражає збіг у часі двох подій, двох фрагментів дійсності: *Я пам'ятаю її і Вона була завжди веселою.*

Аналогом такого типу злитих пропозицій будуть також складнопідрядні з'ясувальні речення із сполучниками *що, щоб, ніби*. Напр.: *Ніколи ще не бачив його Бронко таким неопановано розгубленим* (І. Вільде) // *Ніколи ще не бачив Бронко, щоб він був таким неопановано розгубленим; Рустем уві сні бачить себе великим муфтієм* // *...Рустем уві сні бачить, що він великий муфтії; Мустафа уявляв себе воїном і султаном* (З тв. П. Загребельного) // *Мустафа уявляв, ніби він воїн і*

султан; Роман уявив собі Євгена білоберізьким мешканцем (Р. Іванчук) // Роман уявив собі, що Євген – білоберізький мешканець.

У таких складнопідрядних реченнях семантичні відношення між предикативними одиницями кваліфікують як „модально-пропозитивні”, оскільки, на думку вчених, у таких реченнях «пропозиторіальний предикат має двобічну валентність: одне з елементарних речень виконує модальну функцію, друге виступає пропозитивною частиною, що стосується нейтральної, не ускладненої модальними показниками ситуації [2, с. 76].

Окремий тип синкретичних семантичних відношень між пропозиціями представляють і речення з дуплексивами, в яких предикатами першої пропозиції виступають дієслова *називатися, зватися, називати, оголошувати, величати* і под. Вони не тільки не мають співвідносних складних речень, а їх взагалі важко членувати на дві окремі пропозиції. Семантичні відношення, що виникають між такими пропозиціями, глибоко приховані, завуальовані і не піддаються експлікації шляхом зіставлення зі складнопідрядними реченнями певного типу. Однак такі відношення є також синкретичними, і їх можна назвати кваліфікативно-об'єктними. Напр.: *Звався брат Докії Петро* (О. Кобилянська) // *Брат мав ім'я + це ім'я - Петро; Потім батько називав нас орлятами* (О. Довженко) // *Потім батько називав нас + Ми – орлята; Ви мерці нарекли її володаркою світу?* (П. Загребельний) // *Ви мерці нарекли її* (як? ким?) + *Вона володарка світу.*

Однак у багатьох випадках семантичні відношення між пропозиціями настільки приховані, що важко знайти їм однозначне пояснення чи відповідне складне речення, хоча зміст таких речень легко членується на дві пропозиції. Напр.: *Учень накреслив ці трикутники рівними* (3 розм.) // *Учень накреслив ці трикутники + ці трикутники рівні; І тітка покинула Мартуню саму...* (К. Попович) // *І тітка покинула Мартуню + Мартуня сама; Пробач мені, що тяжко завинив, - лишив тебе на старість одинок* (М. Луків) // *...Лишив тебе на старість + Ти одинок.* Такі семантичні відношення не піддаються однозначній експлікації. Однак вважаємо, що такі відношення також є синкретичними, оскільки дуплексивні компоненти допускають різні логічні запитання (атрибутивні та обставинні).

Таким чином, ми спостерігаємо у дуплексивних моделях двоступеневе ускладнення: другою пропозицією і логіко-семантичними відношеннями між пропозиціями. Ці семантичні відношення здебільшого є синкретичними: предикативне значення поєднується як із різноманітним обставинним значенням, так і з об'єктним чи атрибутивним. Синкретичні утворення – конденсатори семантики, один із засобів економії мовних засобів, оскільки дозволяють стисло, емоційно висловлюватись. Поєднання кількох значень в одній синтаксичній формі засвідчує внутрішню динаміку граматичного ладу мови.

Література

1. Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка / Т. Б. Алисова. – М. : МГУ, 1971. – 292 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 220 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К., 1988. – 256 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови : Синтаксис : Монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
6. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – 366 с.
7. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернівецький нац.ун-т, 2011. – 672 с.
8. Прияткина А. Ф. Русский язык : Синтаксис осложненного предложения. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.